

De teruggave der Eemnesser kerken in de Franse tijd

*Dit artikel is eerder verschenen in "Tussen Vecht & Eem" en "Vrienden van het Gooi".
4e jaargang, nummer 2, 1986. Het is een thema-nummer over "de Beide Eemnessen".*

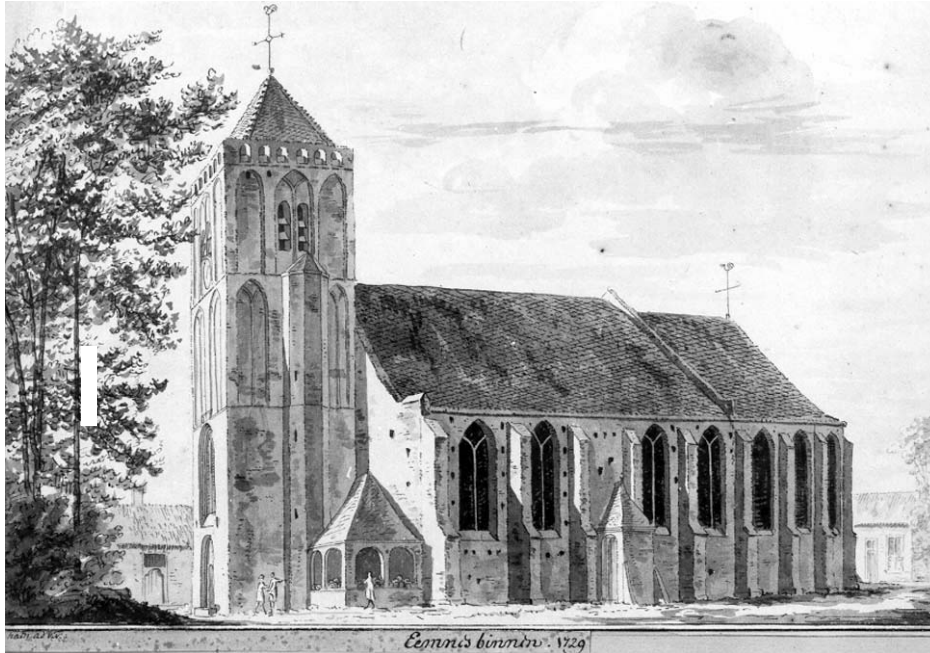
De reformatie aan het eind van de 16e eeuw bracht een overgang van vele kerkgebouwen naar de aanhangers van de vernieuwende godsdienstige stroming, waarvan men later de aanhangers onder de naam 'de Gereformeerden' samenvatte. In veel gevallen verliep deze overgang zonder noemenswaardige strubbelingen, aangezien in diverse kerken de priester als voorganger aanbleef en zo de eerste predikant van de gereformeerde gemeente werd.

Ook in Eemnes-Buiten volgde pastoor Dirck Ryxssen met veel van zijn parochianen de vernieuwing en werd hij de eerste predikant. De katholieken van Eemnes-Binnen vonden een dergelijke stap minder vanzelfsprekend. Zij bleven in overgrote meerderheid de roomse godsdienst trouw. Een zekere heer Jacob bleef er de kinderen dopen, zo weten wij uit klachten bij de Classis. Wellicht was hij daar de pastoor. In 1606 klaagde de predikant van Buitendijk, Hendrick Mertens Pollius, dat in Binnendijk de dominee nog steeds geen toegang tot de Pieterskerk had. En dat pas op 18 juni 1612 de predikant van Buitendijk ook over Binnendijk werd aangesteld, is ook een teken van het gering aantal gereformeerden in dit deel van Eemnes. In 1651 kwam hier ds Joh. Jac. Hanfelt als eerste eigen predikant. De katholieken, die nu geen kerken meer hadden, waren aangewezen op schuren en dergelijke om hun erediensten te houden. Rondreizende priesters en pastoors uit naburige plaatsen bedienden de Eemnesser katholieken min of meer in het geheim.

Eén keer -in 1642- kreeg de in Blaricum wonende Florentius van Vianen het met de Eemnesser schout aan de stok, toen hij ten huize van twee klopjes (vrouwen die in het geheim de katholieken waarschuwden als er een misviering was en die de kinderen catechismusles gaven) aangehouden en als priester herkend werd. Hij moest een boete betalen!¹⁾

Dat het werkklimaat voor priesters in het Eemlandse gebied lange tijd niet bepaald 'vriendelijk' genoemd kon worden, kan men constateren uit een gebeuren in Soestdijk. Pater Vlaminco zat daar jarenlang in een cel gevangen, omdat hij voor familiebezoek illegaal bij zijn zus te Baarn was. Hij stierf er in de kerker op 4 mei 1690!²⁾

Maar na een periode van verborgen misvieringen begon de tolerantie ter plaatse steeds groter te worden. In 1675 kwam er in Eemnes zelfs weer een eigen pastoor: Fulgentius Luytelaer. Vermoedelijk zal hij voor die tolerantie de

Gezicht op de Pieterskerk van Eemnes-Binnen in 1729 vervaardigd door De Haen.

schout en de maarschalk van Eemland jaarlijks een recognitie (afkoopsom) betaald hebben. Vaak werden er ook afspraken gemaakt om de diensten niet gelijktijdig te beginnen en te eindigen met de hervormde kerk. En bovendien mocht het kerkgebouw niet vanaf de openbare weg als zodanig herkenbaar zijn. De tolerantie van een katholiek geestelijke binnen Eemnes was niet zo verwonderlijk als we weten, dat bijna 2/3 deel van de bevolking katholiek gebleven was.

Deze plaatselijke tolerantie bracht wel de reactie vanuit de provincie, al dan niet daartoe aangespoord vanuit de Synode. Katholieke wezen moesten in het vervolg bij aanhangers van de hervormde religie uitbesteed worden; en katholieken mochten geen officiële bestuursposten meer vervullen.

Voor de Eemnesser situatie was dit zo onaanvaardbaar, dat zelfs de hervormde ambachtswrouwe Jannetje Parvé, de weduwe van Ysaac van Norden, in 1726 een brief hierover aan de Staten schrijft.³). In 1736 bouwden de katholieken een nieuwe pastorie, vermoedelijk bij hun schuurkerk (boerenstal?), welke in 1744 vervangen werd door een bouwwerk, dat als 'boerenachterhuis' omschreven werd. Deze kerk had een ruimte van 21x14 m, met schuin binnenwaarts geplaatste muren om het gewicht van het dak zonder steunberen te kunnen opvangen. De kerk werd echter niet goed gefundeerd. Een halve eeuw later was

de bouwkundige toestand al niet best: er zaten diverse scheuren in de muren. Bovendien was het gebouw toen te klein om alle parochianen te kunnen bevatten.

De komst van de Fransen en de invoering van nieuwe wetten onder de leus: 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' leek de katholieken uitkomst te kunnen bieden, want teruggave van kerken was mogelijk geworden!

De eerste poging in Eemnes-Buiten

Doordat de volksvertegenwoordiging op 1 mei 1798 de Nieuwe Constitutie aannam, werd het additionele artikel 6 van kracht. Daarin werd bepaald, dat binnen 6 maanden een plaatselijke regeling omtrent de kerken, pastorieën en andere kerkelijke bezittingen (meubilair, begraafplaatsen e.d.) getroffen moest worden⁴). Men ging er namelijk van uit, dat vroeger de hele gemeenschap de bouw- en het onderhoud van de kerken betaald had, zodat ieder recht op de kerken had! Het kerkgenootschap met de meeste leden had de eerste keus. De andere kerkgenootschappen werden naar verhouding van het aantal lidmaten dan schadeloos gesteld. De torens en de klokken bleven evenwel eigendom van de burgerlijke gemeente.

De wijze waarop deze regeling uitgevoerd moest worden werd op 12 juli 1798 bekend gemaakt. Voor Eemnes-Buiten is nagenoeg precies bekend, hoe de municipaliteit (voor het gemak in ons verhaal verder gemeentebestuur genoemd) te werk ging⁵).

Allereerst werd in augustus het aantal leden van de kerkgenootschappen opgevraagd. De aantallen voor Buitendijk waren: 590 Rooms-katholieken, 288 Gereformeerden en 2 Lutheranen.

Daarna moest een commissie de waarde van kerk, pastorie en eventuele kerkgoederen bepalen. Het gemeentebestuur nodigde daartoe in september vertegenwoordigers van beide kerkgenootschappen uit (over de Lutheranen werd niet meer gesproken). Op de afgesproken datum verschenen de vertegenwoordigers van de gereformeerden evenwel niet. Ook de gevraagde gegevens omtrent baten en lasten werden niet verstrekt. Deze gegevens waren van belang voor het financiële schikkingsplan, dat de gemeente diende te maken. Om toch betrouwbare gegevens te verkrijgen liet men neutrale taxateurs uit Naarden en Laren komen. Dezen taxeerden op 9 november de kerk en de pastorie. Zij ontvingen ieder 4 gulden voor dit werk⁶).

Aan de hand van de ter beschikking staande gegevens maakte het gemeentebestuur het volgende plan:

De waarde van het totaal (onder aftrek van onderhoudskosten e. d.) wordt bepaald op f 8500,-.

Dit verdeeld over de kerkgenootschappen: 590 Katholieken geven recht op f 5715, 288 Gereformeerden geven recht op f 2785-19(stuivers)-10(penningen)

Bij naasting van de kerk zal het ene kerkgenootschap aan het andere in 3 termijnen moeten betalen. De eerste termijn 10 weken na de dag van naasting, vervolgens telkens één jaar later. Daarbij komt dan 4% interest. Ten westen van de toren en ten zuiden van de kerk kan een nieuwe begraafplaats gemaakt worden, die naar evenredigheid van het aantal kerkleden verdeeld wordt. De particulieren zullen hierop overgebracht worden.

De kerkgenootschappen moesten hierop binnen 3 weken antwoorden. Gingen zij akkoord, dan zou er een contract opgesteld worden; was er geen overeenstemming, dan moest de zaak aan het Vertegenwoordigend Lichaam (de volksvertegenwoordiging) voorgelegd worden. Het antwoord van beide kerkgenootschappen is bekend.

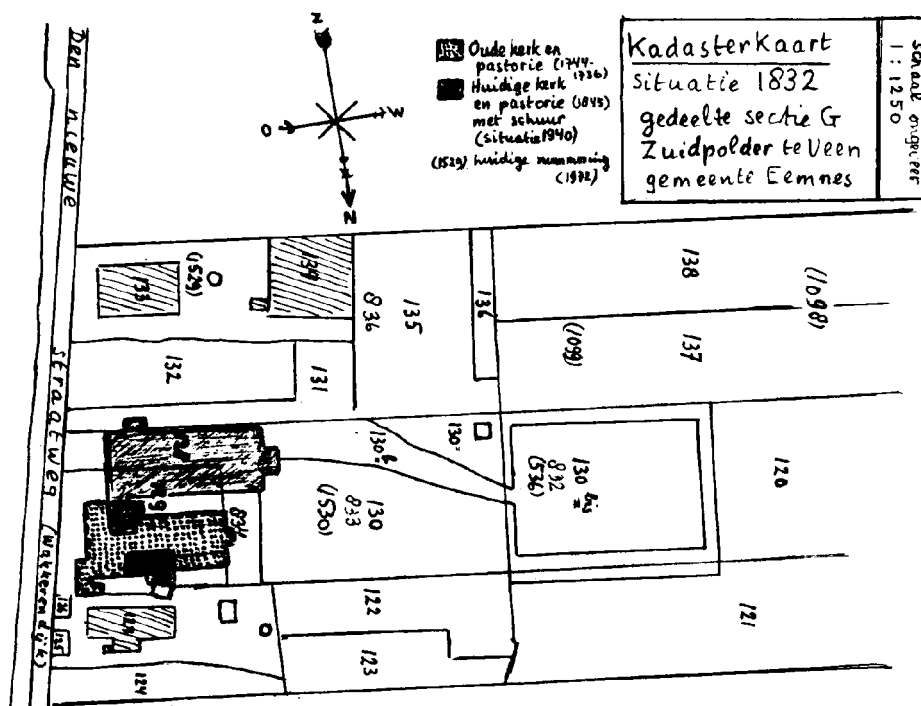
De Rooms-katholieken stelden als datum van uitvoering 1 mei 1799 voor. Dan zou de kerk ontruimd moeten zijn, en als zij in hervormde handen zou blijven, dan zou van die datum af de betaling een aanvang nemen. Wat de begraafplaats betreft zou men liever een terrein van 300-400 roeden op de Braadhors of de Zuidwend als zodanig zien, met een uitweg naar de Meenesteeg (huidige Laarderweg). Als het dorp dit zou bekostigen, zou f 300,- gekort kunnen worden op de eindafrekening. Totdat dit gerealiseerd zou zijn, zou het begraven als vandaan in de hervormde kerk geschieden. Voor het overbrengen van de graven daarna zou 1/3 voor rekening van de gereformeerden en 2/3 in rekening voor de katholieken gebracht moeten worden, overeenkomstig de verhoudingen.

De Gereformeerden wezen het plan in zijn geheel af. Zij beweerden, dat de voorgestelde uitvoering van artikel 6 van de Nieuwe Constitutie helemaal niet in de geest van deze wet was. Er was alleen een onderzoek gewenst om te kijken of er ter plaatse niet een kerkgenootschap was, dat zich in haar rechten te kort gedaan voelde. Het plaatselijk bestuur mocht dan een schikking voorstellen, waarop de rechter moest beslissen! Bovendien zei men van het voorgestelde plan: *...hoe ongeschikt, hoe onbillijk, hoe schreeuwend onrechtvaardig ...*, want de kerk was hen van landswege indertijd toegewezen en twee eeuwen lang door hen onderhouden. In 1619 en 1702 had men de kerk verfraaid met een nieuwe preekstoel, een doophek en een kerkenraadbank en een afscheiding tussen 'choor' en de eigenlijke kerk. En omdat de pastorie bouwvallig was geworden, was op de door de gemeente in 1773 afgestane grond een jaar later met f 1000,- steun van de Staten een nieuwe pastorie gebouwd. Dit door de gezamenlijke Buitendijkers, die (zo wordt in deze brief gezegd) grotendeels hervormd waren.

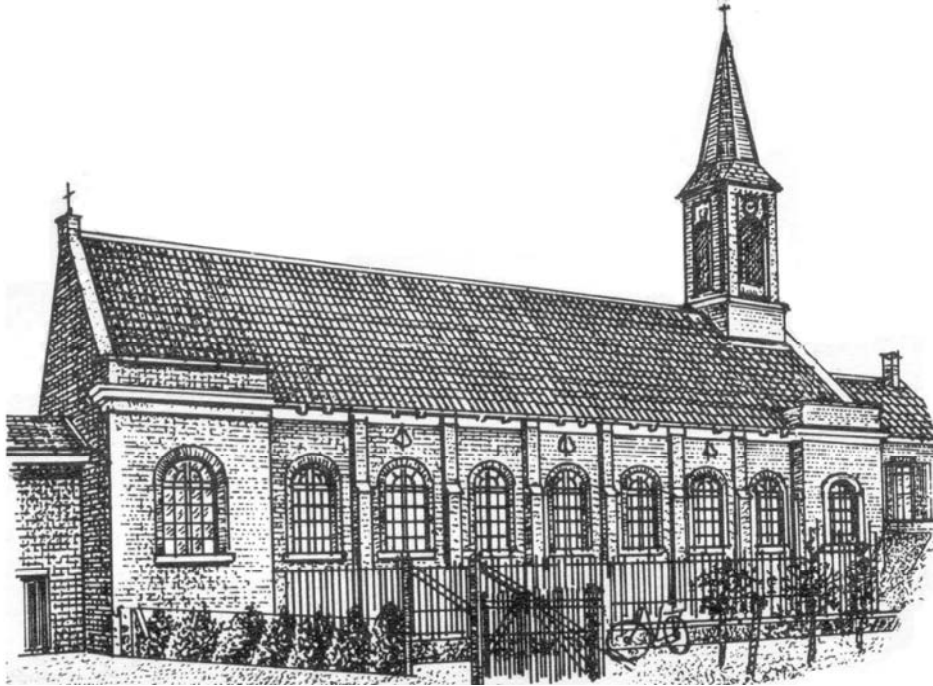
En tenslotte klopte ook de schatting van baten en lasten allerminst, omdat men geen contact met de kerk hierover gehad had, en kon men geen beschikking over de graven treffen, omdat deze private eigendommen waren.

Er is in het archief ook een brief aanwezig, waarin de hervormden reageren met vragen als: wie is onze tegenpartij; wanneer heeft die aanspraak op de kerk

gemaakt; waarop berust hun recht op de aanspraak op de kerkgoederen enz. Laat ze dat maar eens duidelijk maken! Deze brief is alleen in klad aanwezig en ik vermoed, dat dit een eerste, minder bezonnen reactie op het gemeentelijk schikkingplan was, die niet verzonden is. Waarschijnlijk heeft men eerst rechtskundige hulp ingeroepen. Er is tenminste ook een brief aanwezig van ds A.G. Wakker, waarin hij Hendriks en een ander (onbekende geadresseerde) bedankt voor hun hulp. Hijzelf wist in deze zaak niet anders te handelen, dan *captie te maaken op den tijd van aanspraak op de kerk*, met andere woorden tegenstribbelen en tijd rekken zodat de 6-maandentermijn zonder resultaat verstreken zou zijn. Men heeft, zo schrijft hij, dan ook niet aan de taxatie meege- werkt. Het gemeentebestuur antwoordt per brief van 22 december aan de Gere- formeerde kerk, dat alle kerkgenootschappen aanspraak mogen doen op de kerk en de pastorie en men wijst erop, dat vanuit gereformeerde zijde -in tegen- stelling van wat uit ds Wakker's brief blijkt- medewerking werd verleend bij de taxatie door twee leden van uw 'gecommitteerden'. Misschien was deze opmer-

Op dit kaartje staan de oude en de huidige katholieke kerken ingetekend. De meest noordelijke kerk is die van 1744. Het parochiezaaltje "De Waker" naast de tegenwoordige kerk is een deel van de oude kerk en pastorie. (Tekening naar kadasterkaarten van 1832 en 1940).

De St. Nicolaaskerk, een "Waterstaatskerk", die in 1845 gebouwd werd voor f 23.000. In 1927 werd de kerk iets verlengd.

king bedoeld als reactie op de eventuele onjuistheden in de schatting van baten en lasten ten aanzien van het kerkgebouw in het gemaakte schikkingplan. Op 31 december volgt het volgende schrijven van de hervormden. Men stelt nu, dat de katholieken geen aanspraak op de kerk hebben gedaan vóór 1 november (de 6-maanden termijn), zodat de kerk in hun bezit zal blijven. Bovendien, zo voegt men eraan toe, hebben de katholieken een goede pastorie en een goed bedehuis! Het gemeentebestuur hield beide partijen met kopieën goed op de hoogte van de ontwikkelingen, want op 4 januari 1799 kwam de reactie al van katholieke zijde. Men is verbaasd over de verschillende constatering in deze brief: er zijn bijtijds vele verzoeken gedaan en zij hebben een kleine, bekrompen kerk waarmee zij zich moet behelpen, *daar men als haringen in een ton gepakt is*. Het is ongehoord, dat men nu beweert, dat de katholieken te laat zijn! De gereformeerden waren te laat met medewerking aan de taxatie, te laat met het opgeven van baten en lasten en het verschaffen van andere gegevens. De gemeente heeft zich hierover zelfs moeten beklagen (althans zo is ons medegedeeld, voegt men eraan toe) bij het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht.

Het gemeentebestuur reageerde op 9 januari met een kort briefje aan Thomas Breeda, de vertegenwoordiger van de gereformeerde kerk. Men wil graag antwoord of de kerk tot schikking wil overgaan, anders zal men zich voor een beslissing in deze wenden tot het Vertegenwoordigend Lichaam van het Bataafse Volk (Volksvertegenwoordiging). Op 11 januari luidde het antwoord: wij hebben geen fatsoenlijke roomse aanvraag van vóór 1 november gezien, hun eerste aanspraak dateert pas van eind december 1798, dus zoek het wat ons betreft gerust hoger op!

Het katholieke kerkbestuur nam deze zaak zeker hoog op. Op een maandag in de tweede helft van januari 1799 ging een delegatie met alle papieren naar Den Haag om de zaak persoonlijk toe te lichten⁷). Uiteindelijk liep de hele procedure op niets uit! In de hele provincie Utrecht kwamen op diverse plaatsen overeenkomsten tot stand, maar nergens is een kerk aan de katholieken overgegaan. Vaak door procedures als boven geschetst (bijvoorbeeld in de stad Utrecht), maar ook door andere oorzaken zoals we in Eemnes-Binnen zullen zien.

De Pieterskerk van Eemnes-Binnen

Ook in Eemnes-Binnen hadden de katholieken om teruggave van 'hun' kerk verzocht. Hoe zat dat eigenlijk met die katholieken, waren ze op twee 'fronten' tegelijkertijd bezig? De zaak is niet zo moeilijk, als we weten, dat sinds de gedwongen samenvoeging in één schuurkerk er toch steeds hoop was gebleven ooit weer in beide Eemnessen de oude toestand te kunnen herstellen. Dat blijkt uit de naamgeving van de samengevoegde parochie: men noemde zich de statie van H. Nicolaas en St-Petrus. Bovendien waren al die tijd twee kerken twee armbesturen in functie gebleven met geheel gescheiden boekhoudingen!

Toen nu de kans bestond om teruggave van de kerken te verkrijgen had het kerkbestuur van Eemnes-Binnen dezelfde stappen ondernomen als dat van Buitendijk.

De Binnendijkse katholieken, 120 van de 200 inwoners, wilden dan ook weer een eigen pastoor hebben. Met Kerstmis 1798 kwam een kerkmeester pastoor Voorn hiervan op de hoogte stellen. De pastoor schrok van dit plan en wees op de financiële consequenties: het pastoors traktement moest zo'n *f* 600,- à 700,- bedragen, terwijl de gemeenschap op dit ogenblik *f* 130,- per jaar bijeen bracht! De kerkmeester gaf hierop geen reactie, klaarblijkelijk had hij dit argument al verwacht.

In een wat later stadium vernam de pastoor, dat men de aartspriester (soort deken) zou verzoeken om een kapelaan. Men zou de pastoor hiervoor *f* 300,- per jaar geven (kost en inwoning en dergelijke). De pastoor zag dit helemaal niet zitten. Hij had liever één parochie met één kerk. Hij schreef in een brief van 24 januari 1799 de aartspriester over deze ontwikkelingen en gaf daarbij duidelijk zijn mening weer⁸).

Gezicht op de Nicolaaskerk van Eemnes-Buiten ca 1729, een pentekening van Louis Philippe Serrurier naar Cornelis Pronk.

Op 11 oktober schreef hij opnieuw. Hij had van de president van de municipaliteit vernomen, dat er bericht uit Den Haag was gekomen. Men had eind augustus gehoord, dat de katholieken in het bezit van de kerk mochten worden gesteld. De president had de pastoor ervan verzekerd, dat dit ook zou gebeuren. De pastoor stuurde de aartspriester het bericht dat de katholieken van Buitendijk er niet aan zouden denken om in de Pieterskerk te gaan kerken vanwege de decentrale ligging binnen de twee dorpen. Hij legde er nogmaals de nadruk op niet op verzoeken van de Binnendijkers om zelfstandigheid in te gaan. Toch is ook hier de teruggave niet doorgedaan. Waarschijnlijk niet door de geschetste problemen, maar hier grepen politieke ontwikkelingen in. Het is aan te nemen, dat de procedure rond de teruggave op 1 januari 1800 nog niet geheel afgerond was. Daardoor kwam deze zaak met terugwerkende kracht onder een nieuwe wet te vallen. Op 16 oktober 1801 werd namelijk een nieuwe staatsregeling aangenomen. In artikel 13 stond: *Ieder kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelfde werd bezeten.*

Deze wet was waarschijnlijk -naast de binnenkerkelijke problemen- de streep door de rekening van de Binnendijkse katholieken.

Een tweede poging in Buitendijk

Ondertussen bleven de katholieken in hun te kleine, bouwkundig in een slechte staat verkerende kerk, hun diensten houden. In een verslag van de aartspriester uit 1808 wordt dit bevestigd. We weten daar uit ook, dat er dan 780 parochianen zijn, waarvan 523 communicanten (boven 12 jaar).

Op 2 augustus van dat jaar bepaalde koning Lodewijk Napoleon per decreet no 26, dat er commissies moesten komen om schikkingen te maken betreffende de kerken. Er moest daarbij gelet worden op het aantal leden van elk kerkgenootschap, op hun gesteldheid en behoefte. Dit alles moest in 1809 tot stand worden gebracht! Het koninklijk decreet werd op 20 augustus door de landdrost van Utrecht (tegenwoordig: commissaris van de Koningin) ontvangen en aan de 'kwartierdrosten' (soort toezienend bestuurder over een deel van de provincie) gestuurd voor commentaar. Zij antwoordden geen problemen binnen hun gebieden te kennen! Het decreet werd overigens streng geheim gehouden voor derden! De landdrost berichtte de minister van Eredienst overeenkomstig het vermomene.

De minister wist kennelijk beter en benoemde een 'Commissie ter beslechting der kerkelijke geschillen in het department Utrecht'. Deze maakte in de Utrechtse Courant van 15 november 1809 bekend, dat de termijn voor indiening van requesten op 31 december verstreken zou zijn. Het kerkbestuur van Buitendijk was kennelijk al op de hoogte en had in juni van dat jaar rechtstreeks bij de minister een verzoek ingediend.

Een lid van de commissie bracht op 28 februari 1810 een advies hierover uit. Ook de landdrost had zijn advies daarbij gevoegd. Zij vonden beiden, dat de aanvraag gegrond was, maar adviseerden tegen teruggave. Zij vonden het gepaster op andere wijze genoegdoening te geven⁹).

In een eerder stadium had men beide kerkgenootschappen al de vraag voorgelegd of men zelf andere oplossingen zag. Men suggereerde aanbouw aan de bestaande kerk of een scheidingsmuur binnen die kerk. Beide partijen waren echter unaniem van mening, dat zulke oplossingen elkaars diensten te veel zouden storen of dat de beschikbare ruimten te klein zouden worden.

De kerkgenootschappen hadden opnieuw hun aantallen lidmaten op moeten geven¹⁰). Buitendijk telt in 1809 in totaal 839 zielen, als volgt verdeeld:

Rooms-katholiek	570
Gereformeerd	263
Lutheraan	1
Israëliet	5

Opnieuw trekken politieke ontwikkelingen een streep door de rekening van de katholieken. Nederland is koninkrijk af en het land wordt ingelijfd bij Frank-

rijk. De Franse wetten gelden voor het hele rijk en daarmee is het decreet niet langer van kracht!

Een laatste poging

Over een laatste poging valt weinig te vertellen. Bij het aantreden van Koning Willem I werden er in het Zuiden enkele probleemgevallen rond de kerken opgelost.

De Eemnesser katholieken zien dat kennelijk als een aanmoediging nogmaals hun zaak aanhangig te maken. Zij sturen op 24 oktober 1819 een request aan de koning. De beschikking hierop was afwijzend¹¹).

Het kerkbestuur besloot toen definitief af te zien van het eventueel verkrijgen van één der hervormde kerken. Men ging zich concentreren op verbouw of nieuwbouw.

Het werd uiteindelijk na vele verwickelingen nieuwbouw. De huidige St Nicolaaskerk kwam in mei 1845 gereed en werd op 12 oktober van dat jaar plechtig ingewijd.

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (opnieuw aanstellen van bisschoppen over de bisdommen) in 1854 werden ook de kerk- en armbesturen van Eemnes-Buiten en Eemnes-Binnen samengevoegd en werd de langzaam gegroeide eenheid een officieel feit. De parochie was de H. Nicolaasparochie geworden.

J.V.M. Out

NOTEN

1. Archief voor de geschiedenis van het Aartsbis-; dom Utrecht I, pp.300 en 408.
2. T. Pluim: Uit de Geschiedenis van Baarn (herdr. Baarn 1975), pp. 72-73.
3. Gemeentearchief Eemnes, foutief ingevoegd bij de stukken uit 1826 (map). Brief (in klad) is van 20 september 1726.
4. P. Noordeloos: De restitutie der Kerken in den Franschen tijd (Nijmegen/Utrecht 1937), speciaal pp.217. 281 en 352.
5. Rijksarchief Utrecht, Collectie handschriften, voorlopig nieuw nummer 122.
6. Gemeentearchief Eemnes no 13,9 november 1798.
7. Rijksarchief Utrecht, Aartspriesters no 1223.
8. Idem, tweede brief.
9. Algemeen Rijksarchief, no 126. Verslag 7 december 1809 en Rapport Landdrost 13 januari 1810.
10. In collectie handschriften (noot 5).
11. Rijksarchief Utrecht, Oud-archief St-Nicolaas- parochie Eemnes (niet geïnventariseerd), Liber Memoriaal.